

Magyar László András

Náthanevek

A nátha (mai orvosi nevén *rhinitis*) modern világunk legerjedtebb betegségei közé tartozik. Bár kialakulásának számos közvetett oka lehet, általában a szervezetbe fertőzés útján jutó vagy ott lappangó és külső körülmények hatására aktivizálódó vírusok, más esetekben pedig allergének okozzák. Az antik orvostudomány a náthának, a kór „székhelye” szerint, azaz topografikusan három típusát különítette el. Ha a nátha a mellet vagy a fejet támadta meg, görögül *katarrhosznak*, latinul *destillatió*nak, ha a torkot, *bronkhosznak* vagy *raucedónak*, ha pedig az orrot, *korüdzának* vagy *gravedónak* nevezték: a náthaféleségek gyűjtőneve azonban egyszerűen *rheuma*, vagyis ’folyás’ volt.

A *katarrhosz* (*kata* + *rhein* = ’lefolyni’) név és tükörfordítása, a latin *destillatio* (*de* + *stillare* = ’alácsöpögni’) arra a nedvkörtani elméletre utal, amely szerint a náthát a fejben összegyülemlött és onnan elcsorduló savas és hideg nyák (*phlegma*) okozza. A Kr. e V.-tól a Kr. u. XVIII. századig uralkodó nedvkörtani (humorális patológus) elmélet szerint ugyanis a betegségeket a négy alaptestnedv, az epe, a fekete epe, a nyák és a vér egyensúlyának felborulása okozza. Ha tehát például a nyákból (phlegmából) túl sok képződik, annak betegség a következménye, amely adott esetben nátha formájában jelenik meg. A fent említett három görög náthanevet a XII–XIII. századi dietetikai tanácsadó, a *Regimen Salernitanum* egyik hexameterpárja is megőrizte számunkra. E szerint:

*Si fluat ad pectus dicatur rheuma catarrhus,
si ad fauces, bronchus, si ad nares, esto coryza.*

*Hogyha tüdődbe folyik náthád: neve benne catarrhus,
bronchus a torkodon, ám ha az orrodát éri: coryza.*

Már említettük, hogy a *katarrhosz* névnek és latin megfelelőjének, a *destillatió*nak mi a magyarázata, de mit is jelent a többi antik náthanév? A *bronkhosz* görögül annyit tesz, hogy ’nedves’ – bár jelenthetett ’légcsövet’ vagy ’nyelöcsövet’ is –, míg a *raucedo* ’rekedtséget’ jelent, vagyis mindkettő úgynevezett tüneti, szimptomatikus név. A *coryza* vagy fonetikusán írva *korüdza* szó valószínűleg a görög *korüsz* ’fej’ szó származéka, így jelenthet ’nehézfajúság’-et, ’tompaság’-ot is. Ennek megfelelője a latin *gravedo* viszont a *gravis* ’súlyos’ melléknévből ered, és szintén a nátha fejet eldugaszoló, elnehezítő hatására utal.

Az említett görög kifejezések, illetve néha alig felismerhető változataik meglehetősen elterjedtek az európai köznyelvekben. Érdekes végigtekinteni, hol, miként „szólítják” ezt a betegséget.

Franciaul a nátha manapság is *coryza* vagy *gros rhume* – ez utóbbi kifejezés ugyanabból a *rhein* (*rheuma*) szóból ered, mint a *katarrhosz*. A portugál *coriza*, *defluxo*, *catarro*, a spanyol *coriza*, *catarro* és az olasz *catarro*, *corizza* szintén az ókori görög, illetve latin terminusok változatai, bár az olaszban a *rifreddore* szóalak is használatos, amely a ’hideg’ (*freddo*) melléknévből ered. A jiddisben – német vagy spanyol közvetítéssel – a nátha *keter*, a megfázást azonban a jiddis *ik bin verkihlt* (’megfáztam’) vagy *ik bin smarkatsch* (’taknyos vagyok’) formában mondja. Különös módon az antik eredetű névcsoporthoz tartozik a nigériai joruba *catá* szó is, amely egyértelműen a spanyol–portugál *cataro* ~ *catarro* emlékét őrizi. A név tanúsága szerint a portugál kereskedők és gyarmatosítók hozhatták be Afrikába a betegséget. Ebből is látható, hogy némelyik betegségnév a kór történetére vonatkozóan is érdekes információkkal szolgálhat.

Az angolban a *coryza* és a *nasal catarrh* szavak élnek ugyan az irodalmi nyelvben, a hétköznapiiban azonban inkább *coldot* (*to catch a cold*), vagyis ’hideg’-et, illetve *snuffle*-t emlegetnek. Ha a *cold* szó maga alakilag nem is, a mögötte álló elképzelés, akár az említett olasz *rifreddore*, ismét csak az antik nedvkörtanból ered, hiszen a flegmának arra a hideg minőségére (qualitasára) utal, amely a betegséget Galénosz és Hippokratész szerint kiváltja. (Magyarul is egyébként *megfáznit* mondanak, holott a nátháról ma már tudható, hogy nem a hideg „qualitas” okozza, hanem vírus.) Ami pedig a *snuffle*-t illeti, valószínűleg egyszerű, a szipákolásra utaló hangutánzó szó lehetett eredetileg.

A németben ugyanennek a szónak a rokona jelenik meg *Schnupfen* formában, amely a középfelnémetben inkább ’csuklást, prüszentést’ jelentett. Ez a náthaelnevezés váltotta fel mára a XVI–XVIII. században még széles körben használt, görög eredetű *Katarrh* kifejezést, amelyet a lengyel *katarr* szóátvétel is őriz, illetve a választékos *Grippe* szót, amelynek eredete nem tisztázott. Talán a franciából származik, és eredetileg ’ragadozás’-t, ’támadás’-t, később ’hevesen támadó kór’-t jelenthetett, és talán a *croup*, *Krupp* szavakkal is rokonságban áll. A *Schnupfen* ~ *snuffle* szavakkal rokon a svéd

snuva is. Ugyancsak görög eredetű és a *rhein* igéből származik a cseh *ryma* és a bolgár *hrema*. Az orosz *naszmork* a *szmorkaty* 'tüsszent', 'orrot fúj' igéből vagy a *szmark/szmork* 'takony' főnévből származhat, és talán szintén hangutánzó szó. (Ha csak nem a *nosz* 'orr' és a *mork* 'répa' szóból jött létre, arra utalva, hogy a nátha idején olyan vörös az orrunk, mint a répa.) Érdekes eset a román *guturai*, amely egyértelműen a latin *guttur* 'gége' szóval áll kapcsolatban, vagyis ugyanúgy ókori eredetű és „topografikus” betegségnév, mint például a görög *bronkhoz*. A finn *nuha* szó etimológiájáról sajnos nem sikerült biztos információkhoz jutnom.

Újgörögül a nátha neve *szináhji*, amely a 'folyni' szó származéka, míg héberül a nátha *nazalat* – amely szintén a 'folyni' (*nazil*) tőből származtatható. A török *nezle* is ezzel a kifejezéssel, pontosabban ennek arab vagy szír változatával függhet össze. A folyásra utaló nevek egyébként lehetnek pusztán szimptomatikusak is, ám az antik nedvelmélettel és a *katarrhosz* szóval is kapcsolatban állhatnak.

Szanszkritul viszont *apínasza* (*apí* + *nasza* = 'száraz' + 'orr') vagy *pratissjája* a nátha. Az utóbbi a 'feküdni' igéből eredhet. A szanszkrit szövegekben használják azonban az urdu eredetű *szard* ('hideg') szót is 'nátha' jelentésben. A hindiben mindezzel szemben, nyilván az arab-junáni orvostudomány szövegeinek hatására az arab eredetű *zukám* ([dzsukám]-nak ejtve) a nátha neve. Az arab *zukám* szó viszont a *zakana* 'folyni' igéből ered, vagyis ismét csak olyan névvel állunk szemben, amelynek némi köze lehet az antik humorális patológiához.

Végül: vajon mi a helyzet a magyar náthaelnevezésekkel? A mi *nátha* szavunk egyértelműen szláv eredetű, valószínűleg a szlovákból került nyelvünkbe: első írott előfordulása elég késői, csak 1533-ból való. Ez a tény vagy arra mutat, hogy a magyarság a középkorban még nem ismerte a betegséget, de annak bizonyítéka is lehet, és ez sokkal valószínűbb, hogy korábban másképpen – talán *kehnek*, *hurútnak*, *hidegnek* – neveztük a náthát. A szlovákban a *nátha* szónak eredetileg

na-duha alakja lehetett, és 'nehézlégzés'-t jelentett (*ducha* = 'lehelet, lélegzet'), vagyis az orr eldugulására utalt. Ma szlovákul a náthát *nádchának* mondják.

Érdekesek a náthával rokon tünetcsoportokat jelző szavaink. A *keh*, *kehesség*, *hurut* nyilván hangutánzó szavak. A *hideglelés* vagy a *meghülés* (régebben *fejhülés*) az elterjedt 'hideg' jelentésű náthanevekkel áll elméleti rokonságban. Az *influenza* ezzel szemben egyértelműen a görög *katarrhosz* szó középletin, eredetileg *influentia* ('be- vagy lefolyás') alakú tükörfordítása lehet, amely olasz közvetítéssel került nyelvünkbe a XVIII. század végén (a szónak a TESz.-ben olvasható etimológiája, illetve arab eredeztetése bizonyára téves). Az első influenzajárvány egyébként, amelyet ekképpen neveztek, 1787-ben tört ki egyidejűleg Itáliában, illetve Oroszországban.¹

A fenti adatokból, amellet, hogy talán önmagukban is érdekesnek bizonyultak, néhány tanulság talán levonható. Egyrészt láthatjuk, hogy a náthanevek kauzális, topografikus, szimptomatikus vagy hangutánzó eredetűek. Nagyon sok nyelv esetében áll a náthanév mögött közvetetten vagy közvetlenül az antik nedvelmélet. A topografikus nevekben vagy az *orr*, vagy a *fej*, vagy a *torok* szó fordul elő. A szimptomatikus nevek általában a váladékra vagy a légzés nehézségére utalnak, míg a hangutánzók a beteg által nátha idején produkált prüszentő, szörcsögő, harákoló hangokat utánozzák. Az említettek közül egy sem volt metaforikus betegségnév, és ez azért érdekes, mert a legrégebbi betegségnévcsoport, a metaforikus neveké, ezek szerint a náthaelnevezések közt nem szerepel, s ebből esetleg arra következtethetünk, hogy a nátha, vagy mint betegség, vagy mint nyelvi elkülönített és megnevezett tünetcsoport, viszonylag késői jelenség. Azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy a 2500 esztendőn át Európában szinte egyeduralgó nedvkórtani elmélet, mint annyi egyébben, a köznyelvi náthaneveken is maradandó nyomot hagyott. Éppen ezért furcsa, hogy a nátha mai orvosi elnevezése, a *rhinitis* – amely a görög *rhisz* 'orr' szó *-itis* (gyulladásra utaló) végződéssel ellátott, XIX. századi származéka – pusztán topografikus-szimptomatikus név, és semmi köze ehhez a hagyományhoz.

¹ Medizinische Bemerkungen über die im Monat April 1788 allgemein herrschende Seuche in Wien, die unter den Namen der Influenza oder der Russischen Krankheit daselbst bekannt ist. Wien, G.Ph. Wucherer, 1788.